

ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה

אברהם גרוסמן

זכותו של אדם להפסיק את התפילה בבית-הכנסת, עד אשר ינקוט הציבור צעדים הולמים לחיקון העוול — אשר לדעת המעכב נעשה לו — מקובלת היתה ברבות מקהילות ישראל באשכנז ומחוצה לה בימי-הביניים ואף לאחריהם. את שרידיו של מנהג זה ניתן למצוא אף בימינו אלה. העדויות המפורשות הראשונות על קיומו הן מגרמניה מראשית המאה האחת-עשרה. אך ככל הנראה היה מנהג זה מקובל בה גם במאה העשירית, כפי שיידון להלן. מנהג מיוחד זה ("עיכוב תפילה", "ביטול התמיד") משך את תשומת-לבם של חוקרים בדורות עברו ובימינו אלה, שהרי התפילה בציבור תפסה מקום מרכזי בעבודת הקודש של קהילות ישראל בימי-הביניים. כיצד ניתנה אם-כן לאחד מבני הקהילה באשר הוא זכות לפגוע בעבודת קודש זו ולחללה, ולעיתים אף בשל טענות שחשיבותן משנית, כגון תביעות כספיות בשל סכומים קטנים¹?

שתיים מן המסקנות העיקריות שהוצעו במחקרים אלה הן: א. עיכוב התפילה מקובל היה בארץ-ישראל בתקופת האמוראים, ולדעת כמה חוקרים — עוד מזמן הבית השני. מסורת ארץ-ישראלית זו בהנהגת הציבור הועברה לקהילות ישראל שבגולה. ב. מנהג זה רווח גם במרכזים אחרים של התפוצה היהודית מחוץ לאשכנז. וזאת כבר בתקופה קדומה, תקופה המקבילה לראשית הופעתו בגרמניה (מאות י-יא).

שתי קביעות אלה — הקשורות זו בזו במידה רבה — אינן מבוססות, לדעתי, די הצורך. הראשונה אין לה על מה שתסמוך, ובשנייה — יש מידה רבה של הפרזה. לדיון בהן יש השלכה ברורה על שאלה אחרת, אשר מבחינת הדיון ההיסטורי יש לראותה כראשונה במעלה:

1. כן הוא גם בשני המקורות המפורשים הקדומים ביותר העוסקים בעיכוב התפילה: שאלות שהופנו אל ר' יהודה הכהן. ראה הע' 12, 17 להלן. במקור השני הנזכר שם מדובר בסכום כספי שאיננו גדול, ומפורש שם כי "עכוב התפלות רב".

הספרות העיקרית הדנה בעיכוב התפילה היא: פי' רוזנטל, שי למורה, ספר יובל לעי' הילדסהיימר, ברלין, תר"ן, חלק גרמני, עמ' 37-53; א' אפטיבצר, הצופה לחכמת ישראל, א, תרע"א, עמ' 87-88; הנ"ל, מבוא לראב"ה, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 436-437; ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים, תרפ"ד, עמ' 25-29; הנ"ל, תשובות הגאונים, ירושלים, תש"ב, עמ' 105; י' בער, "היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים", ציון, טו (תש"י), עמ' 20; I.A. Agus, *The Heroic Age*, New York, 1969, pp. 204-207; L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York, 1964², pp. 15-18.

יסודותיו של מנהג זה והתפתחותו. המקור העיקרי, שהוצע כאסמכתא לקדמותו של מנהג זה, הוא מעשה המובא בתלמוד הירושלמי ומחייס לדור הראשון של אמוראי ארץ-ישראל:

רבי יונתן ורבי ינאי הוו יתיבין. אתא חד בר נש ונשק ריגליו דרבי יונתן. אמר ליה רבי ינאי: מה טיבו הוה שלים לך מן יומי? אמר ליה: חד זמן אתא קבל לי על בריה דיווניניה, ואמרי' ליה: איזיל צור כנישתא עלוי ובזיתיה.²

הלשון "צור כנישתא" סתומה היא. אפטוביצר פירשה כמחייסת לעיכוב התפילה:

פירושו המפרשים: 'איזיל צור כנישתא ובזיתיה' אלך ואסוף עליו כנסיה ואבזהו, או: אסוף אליו אנשים ותבזהו בפניהם. או שהעובדא היתה כבה"כ של צור. או: סגור דלתות בית הכנסת. ואין צורך באריכות דברים להראות שכל הפירושים אלה (!) דחוקים. ונראה לי ברור, שר' יונתן יעץ לו לאב הקיבל על בנו שאינו רוצה לזנו: לך צעוק בבית הכנסת בשבילי, או: לך "קשור" את בית הכנסת, כל' שיעכב את התפלה.³ והתוס' קידושין ל"ב א', ד"ה 'מורי' גרסו בירושלמי: זיל צעוק בבי כנישתא. ואולי עיקר הגי' בירוש' היא: זיל צות בבי כנישתא. ולפי פירושו זה נמצא שכבר כימי ר' יונתן שחי במחצה הראשונה ממאה השלישית לספח"נ נודע ורגיל היה המנהג של עיכוב תפלה, ולמדין אנו מזה שהמנהג מארץ ישראל מוצאו.⁴

זמן קצר לאחר שפרסם אפטוביצר את דבריו אלה השיג עליו ב' רטנר, בהראותו כי מבחינה עקרונית קשרו כבר ראשונים שונים את הירושלמי הנזכר עם מנהג עיכוב התפילה. רשימת הראשונים שהביא ודעותיהם, חשובות הן לדיוגנו כאן:

להחכם המעיר הנ"ל⁵ נוכל לאמר כבר קדמוך רבן: בשו"ת הרשב"א חלק ד' סי' נ"ו (שאלוניקי תקס"ח): ומכל מקום ראוי הוא הכן לבזותו ולתפוס עליו התפלה בבית הכנסת לזון את האב משלו דגרסינן בירושלמי ר' ינאי ור' יונתן וכו' ואמרית ליה זיל צור כנישתא עליוה ובזיתיה וכו' אלמא אפילו למאן דאמר אין כופין סוגרין עליו בית הכנסת ומבזין אותו כו'. ובספר חסידים סי' תתתק"ב דפוס בערלין: ר' ינאי ור' יונתן וכו', ואמרית ליה איזיל צור כנישתא עליוה ובזיתיה וכו'. מכאן שאדם יכול לסגור בית הכנסת לעסוק שיתנו צדקה לעניים ולבייש את מי שאינו רוצה לתת. ובכפתור ופרח פרק מ"ד (צד תקפ"ג הוצאת לונדן): ירושלמי ר' ינאי ור' יונתן וכו' זיל צור כנישתא עליוה ובזיתיה וכו'. מכאן לכולי עלמא שמי שאינו רוצה לזון אביו סוכרין (צ"ל סוגרין) עליו בית הכנסת ומבזין אותו וכו'...⁶

קשר זה שקשרו כמה מן הראשונים בין עיכוב התפילה ובין המקור הנזכר מן הירושלמי היה בו כדי לחזק, לכאורה, את דבריו של אפטוביצר, ובמיוחד שראשונים אלה פעלו

2. פאה פ"א ה"א, טו ע"ד: קידושין פ"א ה"ח, סא ע"ג בראשו. על חילופי הנוסחאות ושימושם של הראשונים במקור זה ראה: ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, כרך יב, עמ' 10. תרגום: רבי יונתן ורבי ינאי היו יושבים. בא איש אחד ונשק את רגליו של רבי יונתן. אמר לו רבי ינאי: איזו טובה הוא חייב לך מן הימים (בעבר)? אמר לו: פעם אחת בא וקבל לפני על בנו שיוון אותו, ואמרתי לו: לך צור כנישתא עליו ובזה אותו. והשווה: בבלי כתובות מט ע"ב.
3. ההרגשות כאן ולהלן הן של אפטוביצר.
4. הצופה לחכמת ישראל, א, תרע"א, עמ' 88.
5. כוונתו לא' אפטוביצר.
6. ב' רטנר, "למנהג עיכוב תפלה", הצופה לחכמת ישראל, ב, תרע"ב, עמ' 97-98. אצל ש' אסף, י' בער וא' איגוס (הע' 1 לעיל), באה כאן לידי ביטוי גם המגמה לתאר את המורשה של יהדות אשכנז הקדומה כמי שינקו בעיקר מזו של ארץ-ישראל. ראה מה שכתבתי על כך בשלם, ג, ירושלים, תשמ"א, עמ' 57-92.

במרכזים שונים של התפוצה היהודית. לא ייפלא אפוא כי דעתו של אפטוביצר נתקבלה ככלל בספרות המחקר.⁷

אף-על-פי-כן, בדיקה יסודית של דברי הירושלמי אין בה כדי לאשש הנחה זו. כאמור, הלשון "צור כנישתא" סתומה היא. אך אין בה כל רמז של ממש לעיכוב התפילה. אף אם נקבל את ההנחה כי "כנישתא" כאן אין הוראתה "כנסיית" אנשים (דהיינו, ציבור שכונס יחדיו), אלא בית-כנסת, מסתבר שיש לפרש את הפועל "צור" בהוראה של "צרר" (=קשר, סגר)⁸, כפי שהוא פורש בדבריו הנזכרים של רשב"א ובספר חסידים. כלומר, עצתו של ר' יונתן לאב היתה לסגור את בית-הכנסת בפני בנו ולמנוע ממנו את הכניסה אליו ולבזותו בפני הציבור. זאת משמעות הלשון "עליו" (=עליו), ולא על כלל הציבור, וכן היא נתפרשה בדברים הנזכרים של רשב"א ואשתורי הפרחי. מכאן עד לעיכוב תפילת הקהל כולו או לביטולה המרחק רב. מניעת כניסתו של אדם לבית-הכנסת, כאשר הוא עברין, יש בה פגיעה בו, אך אין בה פגיעה באותו מעמד מיוחד של תפילת הציבור לפני קונם, מעמד שתואר במקורות רבים בספרות חז"ל ובראשונים בהילה של קדושה יתירה. דמיון חיצוני בלבד קיים בין שני האירועים: ההתרחשות בבית-הכנסת, אך מבחינה מהותית אין לדמותם כלל זה לזה.

יתר על כן, אף לפי הגהתו של אפטוביצר ("צוח" במקום "צור") — הגהה אשר כשלעצמה קשה לקבלה⁹ — עדיין אין במקור שלפנינו עדות על ביטול התפילה או עיכובה. קובלנה בפני הציבור, אף אם היא נעשתה בתוך בית-הכנסת, עדיין אין בה כדי ללמד כי התפילה עוכבה. הקובלנה יכולה היתה להיעשות לפני התפילה, בסופה או אף בהתכנסות אחרת שלא לשם תפילה כלל. ואף אם האב ביזה את בנו בשלב כל שהוא בעת התפילה, עדיין אין בכך עיכוב תפילה במשמעותו המקובלת של מנהג זה. שהרי עיקר הלחץ של הקובל הוא כלפי הקהל, כפי שיידון להלן. רק משיבטית הקהל לעשות סידורים מתאימים לטפל בקובלנה שהועלתה לפניו, תוכל התפילה להימשך.

אמנם, מן הדברים הנזכרים מספר חסידים: "מכאן שאדם יכול לסגור בית הכנסת לעסוק שיתנו צדקה לעניים", משמע שהכותב התכוון לסגירת בית-הכנסת בפני הציבור כולו, דהיינו ביטול תפילה. אך מסתבר, שהוא דייק ממקור זה שבירושלמי — ואולי גם פירשו — לפי המציאות שהיתה בזמנו (מאות יב-ג), כאשר עיכוב תפילה רווח בקהילות אשכנז.

לא זו בלבד: מקור זה אשר ממנו דייק אפטוביצר ובעקבותיו אחרים, כי מנהג עיכוב התפילה היה "נודע ורגיל" בארץ-ישראל לכל המאוחר החל במאה השלישית לספירה, יש בו דווקא ראייה לסתור. רגשי החיבה והתודה, שרחש האב לר' יונתן עד שנכון היה לנשק את רגליו, מלמדים כי העצה שר' יונתן נתן לו, היו בה משום הפתעה ומעשה חריג, ולא בכדי עוררה התנהגותו של האב את סקרנותו של ר' ינאי שהיה נוכח באותו מעמד. לו היתה זו דרך מקובלת באותם ימים, וכי אדם שנעשה לו עוול נהג לקבול בפני הציבור ולעכב התפילה

7. ראה הע' 1 לעיל.

8. כידוע משמש גם הפועל "צור" עצמו בהוראה זו.

9. הלשון "צור" היא בבחינת "הנוסח הקשה" (lectio difficilior) שאותו יש להעדיף. כאמור, היא היתה גם בפני רשב"א, בעל ספר חסידים ואשתורי הפרחי. בדפוסים אמשטרדאם וזיטומיר וכן בתוספות: "איזיל צעק בי כנישתא". מסתבר שהגיהו כן משנחקשו בטיבה של הלשון "צור כנישתא" והושפעו מן המנהג שהיה מקובל בזמנם. [הלשון "צור" גם בכ"י רומי. ובפסיקתא רבתי פס' סג (קכב ע"ב) גם בכ"י פארמה — ש"ס].

בבית-הכנסת — מה מיוחד היה באותה עצה? ומה מקום היה לאותה התרגשות ופליאה של האב?

ועל כל אלה: כיצד ייתכן הדבר, כי מנהג מעין זה לא השאיר אחריו עקבות כל שהם בספרות הענפה שהגיענו מן המאה השלישית ולאחריה? וכיצד לא בא זכרו (מלבד במקור הסתום הנ"ל) בתלמוד הירושלמי, במקורות ארץ-ישראליים שבתלמוד הבבלי, בספר-המעשים, בספרות המדרש ובפיוטים? עם כל המגבלות שיש להוכיח "מן השתיקה" (a silentio), באשר "לא ראינו אינה ראייה", קשה להעלות טיעון זה במקרה אשר לפנינו. מחד גיסא, המקורות רבים ביותר ומגוונים עד מאוד; ומאידך גיסא, אירוע מעין זה (עיכוב התפילה) יש בו כדי להשאיר רושם עז על קהל הנוכחים בבית-הכנסת ולהעלות תמיהות, שאלות וספקות. קשה, לכן, להניח שרישומו נעלם כליל מן הספרות הכתובה¹⁰. הוכחה ברורה

10. כמעט שאין חיבור חשוב אחד באשכנז עד המאה השלוש-עשרה שבו לא מצא מנהג זה את ביטויו! הוא אף מתואר כמנהג רווח ומקובל, ולעתים המקורות הם כמסיוחים לפי חומם. ראה, למשל, בהבאות של אפטוביצר במבוא לראב"ה (הע' 1 לעיל), עמ' 436, ובמקורות המצוינים כאן להלן. איגוס (הע' 1 לעיל), עמ' 205, סבר כי כבר יוספוס רמז למנהג זה. יוספוס מספר, כי לאחר שהרג הורדוס הצעיר את חזקיה וכמה מאנשיו שבגליל, נאלץ הורקנוס להעמידו לדין בעקבות לחץ שהופעל עליו: "שמע הורקנוס את הדברים האלה ונכנסו ללבו. מלבד זה עוררו את כעסו גם אמותיהם של הורגי הורדוס: שכן היו אלו מתחננות בכל יום אל המלך ואל העם בבית המקדש, שיועמד הורדוס בדין לפני הסנהדרין על מעשיו" (קדמוניות היהודים, יד, ט, א, מהדורת שליט, כרך ג, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 132). לדעת איגוס היה כאן עיכוב תפילה בבית-המקדש. אך אין לכך כל רמז של ממש במקור זה, והשווה ירמיהו פרק כו (כמיוחד מפסוק י ואילך).

אפטוביצר (מבוא לראב"ה, שם, עמ' 437) הציע שתי אסמכתאות נוספות מן התלמוד הבבלי, ובעקבות זאת אף הגיע למסקנה המפתיעה, כי הנהגה לעכב את התפילה היה מקובל בכבל בתקופת האמוראים. בשל חשיבות קביעה זו נביא את דבריו במלואם: "ובבבלי ע"ז ע"ד ב': ההוא דאתה לקמיה דרכי חייא א"ל הב לי חברא דרכי לי מעצרתא, א"ל לרב זיל בהדיה וחזי דלא מצוהת עלי בי מדרשא, ופי' רש"י: לעשותן כהכשר שלא תפסיד את יינו ונמצא צוות עלי. והדבר מובן שרבי חייא גדול דורו וראש עירו לא היו יכולים לתבוע לדין ואין חקנה למי שיש לו טענה עליו אלא לצעוק בבית המדרש, הרי זה כעין המנהג שלנו, מנהג עיכוב תפלה, עיכוב בית המדרש. והנה זה היה בארץ ישראל, אבל מצאנו ענין זה גם בבבל: הנהו בני קקונאי דאתו לקמיה דרב יוסף אמרו ליה הכ לן גברא דליערב לן מאתינן א"ל לאביי זיל ערב להו וחזי דלא מצוהת עלי [עירובין ס' א' כג' בד"ס ובר"ח, וכד' ט"ס "עלה", וזה הביא את רש"י בע"ז שם לפרש פירוש מזור: שלא יצעק על ההוראה] בני מדרשא וכו'. ולפי זה יפלא מה שכתב רב שרירא בתשובה [העתיקה ר"ש אסף בספרו הנ"ל עמ' 26] כענין זה ואומר בתוך דבריו: אבל בבבל אין המנהג הזה ידוע. ויכולים היינו לפתור סתירה זו בנקל באמרנו שבימי הגאונים נשתקע המנהג וכימי רב שרירא כבר אבד זכרו. אבל מה נעשה שכמותו הנ"ל כתוב: וכן נמצא בספר ברילי כי תקנת גאונים היא. וצריך לומר שתקנת הגאונים לא היתה אלא חרם העדות לעצמו אבל לא לעכב את התפלה שהקהל יטילו חרם, וצ"ע."

קשה ביותר לקבל עניין זה כולו. "צוות כי מדרשא" הוא קובלנה בפני החכמים הלומדים בבית-המדרש על הכרעה בלתי מוצדקת של אחד מחבריהם (השווה, למשל: בבלי שבת נה ע"א; סוכה לא ע"א; עירובין כה ע"א). מכאן ועד להעברת הדברים להפסקת התפילה בבית-הכנסת הדרך רחוקה עד מאוד. להניח שמנהג כעל ורשם כה עז ואשר פרסומו ברכים ניכר, לא בא כלל זכרו במפורש בשום מקום בבבלי, הוא דבר בלתי סביר לחלוטין. הוא הדין בהנחה שמנהג מעין זה יאבד זכרו כליל מרב שרירא גאון, מי שיכול היה, כדבריו, להעיד אף על מקום ישיבתם של חכמים בעת מסירת שמועותיהם. גם הקושי מהמוכר בספר העתים אין בו ממש. הכוונה כנראה לתקנה שעליה מספר רב שרירא גאון בעניין השבת אכידה, ומאידך כונו גם חכמי אשכנז הראשונים כמאה האחת-עשרה בתואר "גאונים", אך אין כאן מקום להאריך עוד בזאת.

לכך ברישומים הרבים, שהותיר אחריו מנהג זה בספרות השונה שהגיענו מאשכנז ומתפוצות אחרות בימי-הביניים¹¹.

בשל כל אלה סביר להניח, כי עיכוב התפילה צמח ועלה בקהילות ישראל שבתפוצות, בשל מציאות המיוחדת להן. משבאו הראשונים לדין בטיבו של מנהג זה, טבעי היה שינסו למצוא לו שורשים — ולו חלקיים — במקורות הקדומים. המעשה הנזכר בתלמוד הירושלמי הלם מגמה זו, ומכאן ההודקקות לו בדבריהם של הראשונים הנזכרים, והתאמתו למציאות שהיתה מקובלת בזמנם.

*

לפני שניכנס לדין בשאלת השימוש בעיכוב תפילה במרכזים השונים, ראוי להעיר על הבחנה ברורה בין עיכוב תפילה בהוראה הנידונה כאן על-ידינו ובין מסירת הודעה, הכרזה, העלאת בקשה או השבעה שנעשו גם הם בבית-הכנסת. מאחר שהמטרה היתה שלמעשים אלה יהא פרסום רב ככל האפשר, נבחר בית-הכנסת לאותה תכלית, באשר בו היו מכוונים בעת התפילה אנשים רבים. כבר שנינו כן במשנת שברעות ד, י: "עמד בבית הכנסת ואמר: משביע אני עליכם שאם אתם יודעים לי עדות, שתכואו ותעידוני..." לא זו בלבד שפעולות אלה נעשו בבית-הכנסת, אלא כפי שעולה מן המקורות (חלקם מובא להלן) — התעכבה לעתים התפילה בשל כך. אך עדיין קיים הבדל ברור בין אירועים אלה ובין "עיכוב תפילה".

באחרון אצל העיכוב פורמאלי ולזמן קצר, עד שתישמע ההכרזה או השבעה, אלא העיכוב יש בו משום לחץ. הוא-הוא עיקר מטרתו של הקובל: התפילה או הקריאה בתורה לא יתחדשו עד שיובטח לו שתטופל בקשתו. הוא שוטח אותה, מתנהל משא-ומתן עליה, ולעתים אף נשמעת דעתו של הצד שכנגד. מובן, כי למעשה היה עיכוב זה ממושך יותר ולעתים נמשך שעות מרובות ואף ימים, כפי שיוכח במקורות הנידונים להלן.

למעשה, כפי שעולה מן המקורות הנדונים להלן יש בפעילות הציבורית שנעשתה בבית-הכנסת משום התפתחות: א. הכרזה ושבעה; ב. בקשת סעד ועזרה, מסירת הודעה והשבעה יחידים; ג. טיפול בכעיות הציבור שלא בעת התפילה; ד. עיכוב התפילה.

כאמור, שתי העדויות המפורשות הראשונות על ביטול התפילה הן מאשכנז הקדומה. שתיהן מצויות בשו"ת של ר' יהודה הכהן, תלמידו של רבנו גרשום מאור הגולה, אשר חי ופעל ברבע השני של המאה האחת-עשרה¹². באחת השאלות שהופנו אליו נאמר: ועכב ראובן תפלות על שמעון, עד שבררוני לקבל טענותיהם לשאול דינם מאת אדוני (=ר' יהודה הכהן)¹³. פרטים נוספים על טיבו של המנהג לא נרמזו באותה שאלה, או בתשובה עליה. אף-על-פי-כן, מצויה בה ידיעה חשובה, והיא: כי הקובל נהג באותם ימים לא לבטל תפילה אחת בלבד, אלא, אם לא בא על סיפוקו, אף לעכב תפילות הרכה, עד שייעתר לו הקהל. מהמשכה של השאלה ברור, כי היה זה סכסוך חריף וכי נסיונות שונים ליישבו לא עלו יפה.

11. רוב המקורות צוינו על-ידי החכמים שעסקו בכך (הע' 1 לעיל). אך לא הובאו שם המקורות החשובים מחשבותיו של מהר"ם. לדיונו כאן במאות י"א אין במקורות מאוחרים אלה תרומה של ממש.

12. ראה מה שכתבתי עליו בספרי חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 175-210.

13. שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, מהדורת בלוק, כודאפסט, תרנ"ה, סי' תתפ.

(“וגזרו קהלות עליהם את הדין בהוראת דין אדוני”, כלומר: גזרו מראש בחרם לקבל את הכרעתו של ר' יהודה הכהן).

לשון זה (“וגזרו קהלות”) אף מלמד, כי באותו סכסוך היו מעורבים בני קהילות שונות. ככל הנראה, לא דר הנתבע במקומו של התובע, אלא בקהילה אחרת. במציאות זו היה קל לו לנתבע להתחמק מן הדין המשפטי. אין זה מקרה, כי התקנה הראשונה והתקנה השנייה בקובץ התקנות המיוחסות לרבנו גרשום מאור הגולה עוסקות בשאלה זו, ומגמתן להכביד על נתבעים שניצלו לרעה את מגוריהם בקהילה אחרת וסירבו להופיע לדין המשפטי¹⁴. יתר על כן, רבים מיהודי אשכנז הקדומה עסקו במסחר (סחר בין-לאומי וסחר מקומי) ובשל כך גידים היו¹⁵. בכך היה טמון קושי נוסף לאתגרם ולהביאם לדין.

במציאות זו היה השימוש בעיכוב התפילה חיוני ורב-תועלת. הקובל היה זכאי להפסיק את התפילה לא רק במקום מושבו, אלא גם בקהילתו של הנתבע, ובכך לאלץ את ידידיו ומכריו של הנתבע ואת בני קהילתו כולם, שנחשבו בבית-הכנסת, להפעיל את השפעתם עליו ולשכנעו לירד עם התובע לדין¹⁶. יש להניח, כי החשש מפני ההתחזות בפני סביבתו הקרובה של הנתבע, גם לה היה משקל רב בהתפתחותו ובהפצתו של מנהג עיכוב התפילה. גם במקור הקדום השני טמונה ידיעה חשובה על טיבו של מנהג זה. השאלה הופנתה אל ר' יהודה הכהן על-ידי ר' יצחק הלוי, מנהיגה וראש ישיבתה של וורמייזא באותה עת¹⁷. בסוף השאלה מפורש:

ועכשיו יבין מורי בטענות הללו... ויגיע התשובה מפורשת לידי ר' יצחק לוי לזר"מ שא, כי עכוב התפלות רב, ויצוה לכתוב [הטופס] ויגיע לידי¹⁸.

עיכוב התפילה לא היה כלי ברוק, שבו יכול היה הקובל להשיג את מטרתו. לעתים לא היה די בהבטחת הקהל לבדוק את הקובלנה, והקובל נזקק — כבמקרה המפורט במקור זה — לעכב את התפילה פעמים הרבה, עד שעניינו יוכרע על-ידי בית-הדין המקומי, או על-ידי הכרעתו של חכם גדול ומקובל כר' יהודה הכהן. אף אפשר שעיכוב התפילה במקרה זה היה בתפילת המנחה שבערב יום הכיפורים. באותה שאלה כותב ר' יצחק הלוי:

14. “מקום שיש בו חרם [של] ב"ד, אם יעבר אדם דרך [ל]שם והזמינו אחר לדין ע"פ החרם בפני עדים כשרין, אפי' בשוק חלה עליו החרם, עד שיבא ויטעון בב"ד ואפילו בלא עדים...” — פינקלשטיין (הע' 1 לעיל), עמ' 118-119.

15. ראה: איגוס (הע' 1 לעיל), עמ' 23-51.

16. אפשר שהלשון “יעכב ראובן תפלות על שמעון” — שהוראתה הפשוטה היא: בגלל שמעון — יש בה רמז לעיכוב התפילה גם במקומו של שמעון. על כל פנים, העובדה שהגזירה לקבל את הכרעתו של ר' יהודה הכהן היתה ביותר מאשר קהילה אחת, מטה את הדעת בכירור להסבר זה. ראה גם להלן הדין בחקנה המיוחסת לרגמ"ה בנושא זה.

17. ראה הדין באיש ובפועלו בספרי (הע' 12 לעיל), עמ' 265-292.

18. שו"ת מהר"ם (הע' 13 לעיל), סי' תצא. הוכחה מוחלטת לעיכוב התפילה אין בכך. אפשר שאותו “דוחק”, המובא כאן להלן, היה באמצעי אחר או באיום של הפסקת התפילה כלבד. בשו"ת מהר"ם, דפוס ראשון (פראג, שס"ח) הנוסח הוא: “ויצוה לכתוב התופס ויגיע לידו”. ואפשר שהוספה היא שנכתבה על-ידי חבר או תלמיד של ר' יהודה הכהן. כן היא גם דעת איגוס, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, Vol. I, New York, 1965, p. 366. אך אפשר ששיבוש הוא בלבד. אך מה שכתב שם איגוס, כי מטרת הקובל היתה להקים בית-דין לרוב בעניינו, ומכאן דייק שבאותה עת לא היה בית-דין קבוע בוורמייזא, איננו מחריב כלל.

ועל נדיבות יקום הוא מרנא ר' יהודה הכהן תשוקת נפשי ומחמד עיני... ומבקשני ממנו [אל] יאשימיני על שלא פירשתי לו כל צרכו של השאלה, כי דחקני ראובן בעת ערב יום כיפור בעת המנחה.

עם זאת, משני האירועים גם יחד עולה, כי אכן עיכוב התפילה שימש כסופו של דבר נשק יעיל. העובדה שהשואלים מציינים בשאלתם, כי עיכוב התפילות היה רב, בבקשם להאיץ בכך בר' יהודה הכהן למחר ולשלוח תשובתו, מעידה על כך.

העובדה כי שני השואלים מזכירים את עיכוב התפילה כמנהג נפוץ בזמנם (הרבע השני של המאה האחת-עשרה), בלי לנסות לערער כלל על זכות השימוש בו ועל ריבוי השימוש בו, נותנת מקום להנחה, כי כבר במאה העשירית מקובל היה עיכוב התפילה בקהילות ישראל אשר באשכנז.

מקור שלישי קדום הדין בעיכוב התפילה — ואולי שייך גם הוא למחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה — הוא תקנה המיוחסת לרבנו גרשום מאור הגולה. לא רק טיב הייחוס של התקנה לרגמ"ה מוטל בספק, אלא גם הנוסח שלה, נוסח אשר הגיע אלינו במקורות שונים ובגרסאות שונות. שתי העיקריות הן:

וכשארם מזמין תבירו לדין נוחבירו
מסרבן אינו יכול לבטל יוצר ותפילת
מנחה עד שיבטלם ג' פעמים
באחרונה¹⁹, ואחר כן מבטל לכולן.
(כ"י מינכן לתלמוד הבבלי)²⁰

וכשארם מזמין תבירו לדין וחבירו מסרב, אין יכול לבטל תפלת יוצר או תפלת מנחה או קריאת התורה עד שיבטל ג' פעמים תפלת ערבית או סדר קדושה אח"כ יבטל כל התפלה עד שיעשו לו דין ואם יש שתי כתי כנסיות בעיר אין יכול לבטל כי אם בבית הכנסת שהנתבע יבא שם להתפלל. וכשבטל ג' תפלות אז יכול לבטל בשתייהן.

(תקנות רגמ"ה המובאות בסוף שו"ת מהר"ם, דפוס פראג)

הנוסח הקצר של כ"י מינכן נראה כקרוב יותר אל הנוסח המקורי²¹. שלא ככמה מן התקנות האחרות של רבנו גרשום, שעליהן הגיעו אלינו הוכחות שנהגו למעשה כבר במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה²², אין בידנו לקבוע במקרה זה את טיב הייחוס לרגמ"ה. אף-על-פי-כן, מסתבר כי מקור זה מתייחס להתפתחויות בשאלת עיכוב התפילה כבר במהלך המאה האחת-עשרה. ראוי להצביע על שלוש עובדות חשובות בנושא דיוננו, העולות מתקנה זו:

19. ראה: פינקלשטיין (הע' 1 לעיל), עמ' 128, הע' 2.

20. פינקלשטיין (הע' 1 לעיל), עמ' 119. חילופי הנוסחאות בהערותיו של פינקלשטיין שם, וכן אצל רוזנטל (הע' 1 לעיל).

21. שהרי במקור השני מובא טיעון נוסף בדבר שני בתי-כנסת. הוא הולם יותר קהילה שכבר גדלה והתבססה. אך אין בכך הוכחה חד-משמעית. א' עפשטיין (כתבים, כרך א, ירושלים, תשי"ז, עמ' רצא) למד מן המעשה המסופר בספר מעשה הגאונים (מהדורת א' עפשטיין, ברלין, תר"ע, עמ' 52), כי עוד בשנת 1093 היה רק בית-כנסת אחד גם בקהילת מגנצא המפוארת. שאם לא כן למה התלבטו כל-כך בסדר העלייה לתורה של שני החתנים שנקרו באותה שבת, ולא ביקשו מאחד מהם להתפלל בבית-כנסת אחר. הוכחה ברורה אין בזאת. לא יפלא אם כל אחד משני החתנים ובני משפחותיהם חפצו כי עלייתם לתורה, והטכס המפואר שגלווה לה באותם ימים, יהיו בבית-הכנסת שבו הם מתפללים באופן קבוע.

22. ראה בספרי (הע' 12 לעיל), עמ' 132-149 (במיוחד 140-147).

- לחקנה אחרת — הראשונה ברשימת התקנות בקובץ המיוחס לרגמ"ה — שמטרתה להכביד על אלה שחפצו להתחמק מן הדיון המשפטי.
- ב. השימוש הרב והנפוץ בעיכוב התפילה. חקנת קהל מלמדת על בעיה שכיתה ואקטואלית, שאם לא כן לא היו נזקקים לה ומשנים מן המציאות המקובלת. במיוחד אמורים הדברים כאשכנז הקדומה, שבה היה למנהג יחס מיוחד שגבול בהילה של קדושה ונזהר הרבה מלשנותו. זאת גם כאשר טעמו לא היה ידוע, או כאשר הוא היה מנוגד להלכה שבתלמוד הבבלי²³.
- ג. ההכבדה המרובה שהיתה על הציבור בשל השימוש הנפוץ — וכנראה גם הלא-מוצדק לעתים — בעיכוב התפילה. מכאן המגמה המצויה במקור זה לצמצם את זכות השימוש בו. גורם אחר שהביא לכך קשור, ככל הנראה, בגידול אוכלוסייתן של קהילות אשכנז ובכיסוס הארגון הציבורי בהן במהלך המאה האחת-עשרה, כפי שידון להלן.
- העדות הטובה ביותר למידת ההכבדה על הציבור כולו בשל השימוש בעיכוב התפילה (למעשה: ביטולה!) ולעתים אף בצורה קיצונית, היא ממפנה המאות שתיים-עשרה — שלוש-עשרה:

מעשה היה בקלוניא באחד שקבל בשבת הראוי לקרות פרשת אמור אל הכהנים, ועיכב תפלה וקריאת תורה כל היום. וכשהגיע [שבת] הבאה צוה ה"ר אליעזר בר' שמעון זצ"ל להתחיל בפרשת אמור אל הכהנים ולקרותה, וגם בהר סיני הראויה להקראות באותה שבת, ושלא לדלג פ"א [פרשה אחת] מן התורה, לפי כי מימות משה רבינו נתקן לקרות התורה בפרשיותיה ולהשלימה בכל שנה ושנה כדי להשמיע לעם מצות וחוקים. ואין לך לומר כיון שעבר זמן קריאתה הלכה לה אותה פרשה²⁴.

במקורות משניים מיוחסות לרגמ"ה תקנות נוספות הדנות בעיכוב התפילה. אך נחשבו כהן גם הוספות מאוחרות, ובמיוחד מתקנותיו של רבנו תם וסיעתו²⁵. קשה ביותר לקבוע את זמנן. אף-על-פי-כן, ראוי להצביע על כמה יסודות חשובים שנזכרו בהן:

1. ואין יכולין הקהל ללכת במקום אחר בצנעא להתפלל כלא ידיעת המחזיק [הקובל המעכב את התפילה]. הלך לו המחזיק יתפללו אותם שבבית הכנסת.
2. שלא לבטל תפלה בין כשבת בין ב"ט בשביל שום חביעה שיש לאדם על חברו, אם לא בטל תפלה כבר ג"פ. אבל בשביל תקנת הקהל אפי' לכתחלה יכול לבטל בשבת וי"ט. אמ': פלו' הלשינני, והדבר נחזק פן יפול בידי גוים, יבטל התמיד אף ליוצר ומנחה ושבת וי"ט אף כפעם ראשונה ויחזיק בבית הכנסת להסירו מידי גוים. ואין לו כח למלשין [לומר] אעשה לו ב"ד מיד, אלא יטילו עליו מיד חרם שיודה בפני טובי העיר.
3. ויש חרם שלא יתפלל ש"צ כשמחזיק אדם עד שיאמרו לו טובי העיר שיתפלל²⁶.

מעניינת מכולן היא התקנה האחרונה. היא מיוחסת במקורות רבים — שאינם תלויים זה בזה, ואשר על-כן כוח עדותם גדול יותר — לרגמ"ה. ממנה עולה, כי בשל ההכבדה על ציבור

המתפללים בעת עיכוב התפילה, החלו שליחי-ציבור — ככל הנראה בעידודם של רבים מן המתפללים — להמשיך בחפילה ולהתעלם מן הקבילה הנמשכת.

רוזנטל, אשר הקדיש לחקנה אחרונה זו דיון נרחב²⁷, הגיע למסקנה כי היא התקנה הקדומה ביותר, לאחריה חלה הגבלה המצוינת בכ"י מינכן לתלמוד, והשלישית המאוחרת יותר היא זו שהובאה לעיל משו"ת מהר"ם, דפוס פראג. הקו שהנחה אותו במסקנתו זו הוא ההנחה, כי התקנה הראשונה באה לקבוע את עצם חוקפו של עיכוב התפילה — שאין להתעלם ממנו, וזמנה הוא עוד מלפני שתקנה זו נתבססה ונתקבלה ככלל. מאוחר יותר, משהכבידה הקבילה המרובה, בא הצמצום שאין לבטל תפילת יוצר ותפילת מנחה, ומשנתפתחו הקהילות וגדל מספרם של בתי-הכנסת בא הצמצום הנוסף. התפתחות זו יפה היא לכאורה, אך אין כל הכרח לקבלה. ייתכן מאוד, כי הקביעה ששליחי-ציבור אינו רשאי להמשיך בחפילה בעת הקבילה אלא בהוראתם של "טובי העיר", אף היא מאוחרת והיא צמחה דווקא כאשר נשמעו ערעורים רבים על ההכבדה שבעיכוב התפילה, ערעורים שהביאו להתעלמות מן הקובלים. כדי שלא לבטל מנהג זה כליל וכדי שלא לערער את כוחו, ומאידך גיסא כדי למנוע אנדרלמוסיה בבית-הכנסת, נקבע בחקנה — שניתן לה משנה-תוקף, כפי שנעשה בתקנות אחרות, על-ידי חרם — שרק טובי העיר רשאים להחליט בדבר. העובדה, שבקובץ העיקרי של תקנות רגמ"ה²⁸ לא נזכרה תקנה זו, מחזקת גם היא את ההנחה שזמנה מאוחר יותר.

אף שהדעת נוטה להניח, שכל שלוש תקנות אלה — בניסוחן המצוי לפנינו — מאוחרות לשנת תתנ"ו, נשתמרו גם בהן עדויות על הכוח הרב שהיה טמון במוסד עיכוב התפילה²⁹ מחד גיסא, ועל ההכבדה הרבה על ציבור המתפללים מאידך גיסא. הכבדה זו גדלה והלכה כד כבד עם גידול אוכלוסייתן של הקהילות וריכוזי הסכסוכים בין בניהן.

עדויות נוספות על הכבדה זאת נשתמרו במקורות אחרים, והן-הן הרקע להתנגדות שהלכה וגברה לשימוש הבלתי מבוקר בשימוש בעיכוב התפילה ולעתים גם לעצם השימוש במנהג זה, כפי שמצאה את ביטוייה במשנתם של כמה מחכמי ישראל בימי-הביניים, כפי שידון להלן.

מקור קדום אחר אשר גם בו נשתמר, ככל הנראה, הד לעיכוב התפילה הוא אחד מפירוטיו של ר' שמעון בן יצחק בן אבון, גדול פייטניה של אשכנז הקדומה, אשר פעל במפנה המאות י"א. הוא יצא בחריפות יתירה נגד קבוצת אנשים מבני קהילת מגנצא אשר ערערו על סמכותה של הנהגת הקהילה. לפי האשמתו היו אלה פלגנים רודפי כבוד ושררה. טיבו של אותו סכסוך חמור איננו ברור לנו די הצורך³⁰, אך אין ספק כי המדובר בריב פנימי בין בני הקהילה לבין עצמם.

27. שי למורה (הע' 1 לעיל), עמ' 49-53.

28. פיוקלשטיין (הע' 1 לעיל), עמ' 118 ואילך; וראה בספרי (הע' 12 לעיל), עמ' 132 ואילך.

29. כן עולה במיוחד מן התגובה על ההלשנה בפני נכרים ומשאלת הערעור על מעשי הקהל.

30. ראה מה ששיערתו בפירושו במאמרי "עבריינים ואלמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה והשפעתם על סדרי הדין", שנתון המשפט העברי, ח, ירושלים, תשמ"א, עמ' 142-144. מן הדימויים שכפויט זה ברור, כי המתנגדים נמנו עם בני הקהילה עצמם.

23. דוגמאות שונות לכך הובאו בספרי, שם. ראה במפתחות שבעמ' 446.

24. אור זרוע, הלכות שבת, סי' מה, חלק ב, דף 21א.

25. במאמרו הנזכר של רוזנטל (הע' 1 לעיל).

26. פיוקלשטיין (הע' 1 לעיל), עמ' 207-208.

להכריז על הנתבע או התראה או שמחא או חרם, וכן כל מקום שיש בו דיין ממונה על חוק ומשפט, אין לבעל התביעה לפנות אלא אליו, לא אל הציבור.³⁴

אותם דיינים, שהגאון מדגיש כמידה כה רבה את סמכותם ואת החובה לפנות אליהם בכל עניין ולציית להם, מונו על-ידי ראשי-גולה והגאונים, כל אחד ברשויות שלו. ההתנגדות לפנייה אל הציבור מוכנת על רקע השלטון המרכזי רב-הסמכות של ראשי-הגולה ושל ראשי-הישיבות בבבל. הם לא היו נכונים להוציא את סמכות הבירור וההנהגה מידיהם, ולו באופן חלקי. אין ספק, שבכך רצו לדאוג גם לאינטרס שלהם, שהרי מעמדם וסמכותם הקנו להם טובות הנאה חשובות.³⁵ אך היה בכך גם אינטרס יהודי כללי.

קיומו של שלטון יהודי מרכזי שהחזיק בידו את מרב הסמכויות, היה בו כדי להביא לחיזוק מעמדם החברתי של היהודים בעיני שכניהם. במיוחד כאשר המיעוטים האחרים, שהוכרו גם הם על-ידי החליפות המוסלמית בבאגדאד, החזיקו סמכויות מרכזיות דומות. ככל שגדלה הסמכות השלטונית של המיעוטים, כן גדל מעמדם בעיני שכניהם המוסלמים, לא רק מבחינה מדינית וחברתית, אלא גם מבחינה דתית. אלג'אח'יט', אחד מגדולי הסופרים הערביים הראשונים אשר פעל במחצית הראשונה של המאה החשיעית, מונה במפורש את מעמדם המדיני הרוד של היהודים כאחד הגורמים החשובים להיותם בלתי אהודים על שכניהם המוסלמים ואף לירידת כבוד הדת היהודית.³⁶ עשיית אנדרלמוסיה בכית-הכנסת על-ידי בני הקהילה והפסקת התפילה היתה בוודאי גורעת עוד יותר מכבוד הדת היהודית. גם במרכזים שבהם נהג עיכוב התפילה היה הבזון בפני השכנים הנוצרים בעיה קשה ומטרידה, כפי שיידון להלן.

יש להניח שאותה סמכות משפטית מלאה ומקיפה שהחזיקו ראשי-הגולה והגאונים בידיהם, ניתנה להם באופן רשמי על-ידי השלטונות המוסלמיים. אמנם עד היום טרם נמצא כתב מינוי שניתן לראשי-גולה על-ידי אחד החליפים. אך בכתב המינוי שניתן לקתוליקוס הנסטוריאני עבד-יושוע (1044-1075) נמנו במפורש, בין הסמכויות שניתנו לו, גם הזכות והחובה ליישב סכסוכים שהתעוררו בין הקהילות לבין עצמן, וכן סכסוכים בין בני הקהילות באשר הם, והקפדה מלאה על עשיית משפט צדק "בין החזק והחלש שבתוכם". מאידך גיסא,

34. תשובות הגאונים, מהדורת אסף, ירושלים, תש"כ, עמ' 108. תשובה זו אנונימית היא וקשה לקבוע בכירור את זמנה. אפשר שנשלחה — כרובן המכריע של תשובות הגאונים — לצפון אפריקה. לדעת אפסוביצר היא של רב שריאד גאון (דבריו מובאים בהע' 10 לעיל). הזכות של ממש לכל אלה אין.

35. עדות ברורה על כך בספרו ר' נתן הבבלי, אצל: א' גויכאר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד, 1895. עמ' 85-86. גם מדבריו של הסופר הערבי אל קאסם אבן אברהם (מת 860), המעיד על החשלושים השונים והמגוונים שגבו ראשי-גולה, מוכח כן. ראה: ש' פינס, REJ, 100 bis, (1936) pp. 71-73.

36. לאחר שהוא מספר, כי עם הופעת האיסלאם לא היה ליהודים שלטון של ממש בחצי האי ערב, הוא מוסיף: "אתחיל במניין הסיבות, אשר בגללן נעשו הנוצרים אהובים יותר על המוני-העם מאשר האמוגושים ומקובלים עליו יותר מאשר היהודים... לכך יש סיבות מרובות והנמקות ברורות... אחר כך ראו המוני עמנו, כי יש בנוצרים מלך היושב על כסאו... וכי יש בין הנוצרים פילוסופים ורופאים ויודעי חכמת הכוכבים... וממה שהגדיל את כבודם [של הנוצרים] כלבכות ההמונים וחובבם על הקהל, הוא שיש מהם מזכירי השולטנים ומשרתי המלכים ורופאי האצילים ובשמים ושולחנים. ולעומתם לא ימצאו ביהודים אלא צבעים או בורסקאים או מקיז דם או קצבים או רצענים. וכאשר ראו המוני העם כזאת ביהודים ובנוצרים, הניחו כי ערך דת היהודים בין שאר הדתות היא כמלאכתם המושפלת בין שאר המלאכות וכי כפירתם היא הגדולה שבכפירות" — אלרד עלא אלנסארא, מהדורת פינקל, קאהיר, 1926. ראה גם מה שכחתי על דברים אלה של אלג'אח'יט' בקובץ שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים, תש"מ, עמ' 208-210.

בתיאור מחלוקת זו כותב ר' שמעון בין השאר:

אַלְהִים קָמוּ עָלֵינוּ / אֲשֶׁר צִדְקָתָם כְּכָגֶד עֲרִים
כְּרִית אֲבוֹת מַחְלָלִים וּבָגָדִים.

גִּאֲוָה נָבַח לְגִגְדֵנוּ מְרִגְזִים / גְּדֻלֹת מְדַבְּרִים וּפְנִיָהם מְעִיִּים
וְכָרִי עֵתָק בְּחֶרֶף מְלֵעִיזִים...

שָׂרֵי אֶל-תַּחַן תַּאֲנָתָם / שׁוֹר כִּי גְדֻלָּה תִּשְׁאָתָם
תְּמִימִיךָ בְּךָ תִּקְוָתָם.

שֶׁפֶת קֹדֶשׁ חָלְלָה בְּהִזְדָּה / מְעַרַת פְּרִיָצִים בֵּית הַנִּצְדָּה
עֲקְרוּ תוֹרַת חֻלְפוֹ תַּעֲוִדָה.³¹

נראה, כי אותה קבוצה ניצלה את ההתכנסות בבית-הכנסת לחפילת השבת לשם התקפה על מנהיגי הקהילה. בעשותם כן הקימו שערורייה ("מערת פריצים בית הועדה"), והדעת נותנת, כי הכוונה לעיכוב התפילה, והוא-הוא חילול השבת והפיכת בית-הכנסת ("בית הועדה") למערת פריצים.³² אף אם לא נפרש דבריו אלה של ר' שמעון כמתייחסים לעיכוב התפילה ממש, מסתבר כי בעשותם את השערורייה בבית-הכנסת דווקא בשבת, שהרי בה רבים יותר המתכנסים לתפילה, ניוונו המערערים ממצאות המוכרת בקהילה, דהיינו עיכוב התפילה. אמנם אין במקור זה הוכחה חד-משמעית להצעתנו זו, אך רמזים של ממש יש לה, והדעת נוטה מאוד לקבלה. אם כן הוא, לא זו בלבד שנשתמר בפיוט זה המקור הקדום ביותר למנהג עיכוב התפילה, אלא מצויה בו אף עדות על שימוש נרחב בו: לא רק בערעורים של יחידים כנגד חבריהם וכנגד הנהגת הקהילה, אלא גם במאבקים של קבוצות על עמדות כוח והנהגה.

*

עסקנו עד עתה בעיכוב התפילה בקהילות אשכנז לפני שנת תתנ"ו. אין ספק, כי מאוחר יותר, במאות יג-יד, מצוי היה מנהג זה גם מחוצה לה, בקהילות שונות באירופה ובמזרח.³³ אך, האם היה כן גם באותה תקופה שבה צמח המנהג באשכנז, במאות י-יא? ברור, כי בבבל לא היה מנהג זה מקובל ואף לא היתה נכונות לסגלו. מפורש כן בתשובה אנונימית של אחד הגאונים המאוחרים:

ושאלת: (אם) מותר לבר ישראל לעכב את התפלה בשבת כדי להוציא דבר המגיע לו מבעל דינו או כדי להכריח לישב עמו בדין אחרי השבת. ילמדנו רבנו מה הדין בזה.

התשובה על זה: אם עשה זאת בעל התביעה במשך זמן מה, ובפרט אם הנתבע ישראל (הערת ש' אסף: אולי צריך לומר: פושע ישראל), או כדי לעורר לסייעו כנגד ההוא, הרי זה מותר. ואם הפציר והמשיך למנוע את התפלה, אין לו רשות לכך וצריך להניא אותו, ומתפללים. אבל בעראק (=בבל) אין מכירים את זה [שהרי אין שם על הציבור הפיקוח על חוק ומשפט, אלא על בית הדין מוטל דבר זה, ועל הציבור להשמע למה שמצוה בית דין, כגון

31. פיוטי ר' שמעון ברי יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין — ירושלים, תחרי"ץ, עמ' קסב-קסג.

32. השוה: ירמיהו ז, יא.

33. עיין ברוגמאות המובאות אצל אסף (הע' 1 לעיל) ואצל רטנר (הע' 6 לעיל) ולהלן כאן.

היו קהילות ישראל שכבבל גדולות בהרבה במספר אוכלוסייה מאלה שבאירופה הנוצרית, ובת-ידין קבועים בעלי סמכות היו בהן.

כשל נימוקים אלה כולם אפשר להניח במידה רבה של סבירות, שהמצב המשפטי הקיים היה נוח לרוב היהודים בבבל. לא היה צורך ולא היה רצון לערער את הסדרים הקיימים על-ידי מתן רשות לכרית לבטל את התפילה בבית-הכנסת או לעכבה, גם כאשר הם היו משוכנעים שנעשה להם עוול משווע.

רק חלק מנימוקים אלה תפסו בארצות האיסלאם האחרות. אף-על-פי-כן, נראה כי באותה תקופה קדומה לא נהג כהן, בדרך-כלל, עיכוב התפילה.

העדויות הראשונות מספרד שהגיעונו עד היום, הן מספרד הנוצרית מן המאות יג-יד. כך, למשל, בשנת ה' אלפים כ"א (1261), קבלה מרת קרושיאה, אשתו של ר' שמואל הסרדי בעל ספר החרומות, ועיכבה תפילה בבית-הכנסת זמן ממושך עד שגבתה את כתובתה ואת תוספת הכתובה, שהגיעו לסכום גדול³⁷. כאמור, מזכיר גם הרשב"א בתשובותיו את עיכוב התפילה³⁸. מנהג זה נזכר במספר מועט של מקורות נוספים, אשר טרם ראו אור, מארגוניה ומקאטאלוניה, ואף הם מן המאות יג-יד³⁹.

מסתבר, שבכמה מקהילות ספרד הנוצרית, ובעיקר אלה שבצפון, התקבל מנהג זה של עיכוב התפילה. העובדה, שלא נמצא לו עד עתה כל זכר במקורות שהגיעונו מספרד מן המאות י-יב, מלמדת שככל הנראה הוא לא נהג עדיין באותה תקופה. מקורות אלה רבים ומגוונים הם (ובמיוחד: פסקי הלכות, שאלות ותשובות, ספרות הגות, שירת הקדש ושירת החול), ויהא זה רחוק מאוד להניח שמנהג זה לא היה מוצא כל ביטוי בהם. ומה עוד כאשר הספקות והעניין שהוא מעורר מעצם טבעו, רבים הם.

ובאשר לפרובאנס. אחד מחכמי הגדולים שפעל במחצית השנייה של המאה השנים-עשרה, ר' יצחק בר' אבא מארי, מזכיר בקצרה את עיכוב התפילה בספרו העיטור, שחובר בסוף אותה מאה. חכם זה קשור היה בקשר הדוק עם קהילות ספרד הסמוכות (אלה שבצפון), והוא אף פעל בהן זמן-מה. מכאן העניין המיוחד שיש בדבריו, אף שהם קצרים וסתומים במידה רבה. הוא הביא את תשובתו של רב שריא גאון, כי "מי שחיבבהו ב"ד בחובות או בפקדון, ואין יכולין להוציא על חבירו, יש רשות לזקנים ותלמידים לכופף את העדים שילכו לפני השופט [נכרין] ויעידו שזה חייב לזה. ומצוה לעשות כן, דאפי' נגזל גוי לגזלן ישראל מעידין לפני השופט שאינו חומס... אבל במקום שאין דיין מומחה ואין יכול לגבות החוב בישראל מומחה, נדון בהדיוטות, ואל יאבד הממון". על פסק זה, המחיר להיזקק בדלית ברירה לשלטונות נכרים, מוסיף ר' יצחק: "ומנהג לעכב שלשה פעמים בבית הכנסת, ואחר כך מתירין לו. כך מנהג שלנו"⁴⁰.

עיכוב זה משונה הוא. קשה לפרש את תכליתו לפי מה שמצאנו בקהילות אשכנז: דרישת הקובל מן הקהל שימנו בית-דין לדון בעניינו וילחצו על הנתבע-הסרבן לירד לדין. מפורש

37. "אחר שעכבה תפלה בבית הכנסת ימים רבים, והברורים הממונים על המשפט צוו עלנו (!) אנחנו האפטורפסים ולבית דין לחוקק לה לכבדה מרת קרושיה הנזכרת" — J. Millas i Vallicrosa, *Documents hebraïques de Jueus Catalans*, Barcelona, 1927, p. 75.

38. חלק ד, סי' נו.

39. חב"י, ד"ר יום-טוב עסיס, גילה אותם והוא עומד לפרסמם בקרוב.

40. העיטור, ברורין. הוצאת האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות, ניו-יורק, תש"ז, חלק ב, דף כ ע"ג.

כאן, כי בית-הדין של הקהילה כבר הכיר בתביעה אך אין בכוחו לממש את הכרעתו. כל נסיונותיו לאלץ את הנתבע להישמע לפסק-הדין לא נשאו פירות. בשל כך הותר לו לפנות לערכאות. לסכסוך חריף מעין זה, ובמיוחד לסירוב להישמע לבית-הדין של הקהילה, ודאי היה פרסום רב בקהילה כולה, קהילה שמספר אוכלוסייה היה קטן⁴¹. ספק אם העיכוב המתואר יועיל יותר.

הדעת נותנת כי היה זה מעשה סמלי בלבד, מעין מסירת מודעה והכרזה. הפנייה אל ערכאות של נכרים חמורה עד מאוד, והיחס אליה במקורות ההלכה כולם שלילי ביותר. כדי שלא יקלו בו ראש נבחרה אותה פעולה של עיכוב התפילה בבית-הכנסת, שהיה בה מעין הצהרה בפני הכל כי הפנייה נעשתה בדלית ברירה. מסמליות זו נבעה גם הדרישה לעשות כן שלוש פעמים.

יש להניח, לפי זה, שאף העיכוב לא היה משמעותי; כלומר, לא היתה בו הפרעה של ממש למהלך התפילה או הקריאה בתורה, אלא פנייה והכרזה שלאחריה נמשכה התפילה כסדרה⁴². באיזו מידה נוכל להקיש ממנו על קיומו של מוסד עיכוב התפילה ככלל בקהילות פרובאנס במאה השנים-עשרה, ואולי אף לפני? קשה לקבוע בכך מסמרות. מחד גיסא, לא מצינו לכך עדויות מפורשות במקורות; אך מאידך גיסא, מקורות אלה המתייחסים לפרובאנס הקדומה (מאות י-יא) מועטים הם, ומכאן ששתיקתם איננה משמעותית וקשה להסתמך עליה. מציאותו של עיכוב התפילה במחצית השנייה של המאה השנים-עשרה, ולו כסמל בלבד, מלמדת על הכרת מוסד זה. הדעת אף נותנת, כי אנשים מרי-נפש עשירים היו לנצל אותו תקדים כדי לנסות להביא את עניינם שלהם בפני הציבור, כאשר לדעתם עמד מולם אדם קשה שבגדר אלם-סרבן הוא. יתר על כן, לקהילות פרובאנס היתה זיקה הדוקה למדי בחלק ממורשתן ההלכתית והספרותית דווקא אל קהילות אשכנז⁴³. ייתכן שגם בשאלת עיכוב התפילה הושפעו מהן קהילות פרובאנס וסיגלו מנהג זה לעצמן, ואולי עשו כן כבר במאה האחת-עשרה.

חשיבות רבה ועניין מיוחד יש בהתייחסות אל עיכוב התפילה במקורות הגניזה הקאהירית. פרופ' ש"ד גויטיין הקדיש לכך דיון מיוחד בספרו הגדול על החברה היס-תיכונית, אגב בדיקת סדרי הארגון הציבורי היהודי בכללותו. הוא מצא את עקבותיו של מנהג זה במקורות אחרים, ולדעתו הוא היה מקובל במצרים כבר במאה האחת-עשרה⁴⁴. הקובלנה בפני הציבור נבעה לדעת גויטיין מתפיסת הקהל שנתאסף בבית-הכנסת כסמכות המשפטית הגבוהה ביותר⁴⁵. למעשה שימשו הזקנים-השופטים (בית-הדין) כנציגיה של

41. מאותה עת שבה חי ופעל ר' יצחק בן אבא מארי נשתמר בידנו מניין האוכלוסין של כמה מקהילות פרובאנס החשובות בספר מסעותיו של בנימין מטודילה, והמספרים קטנים הם עד מאוד. ראה: מהדורת אדלר, תרס"ו, עמ' ג-ה.

42. השוהה המובא ממשנת שבעות ד, י, לעיל.

43. קהילות צרפת הצפונית שימשו כגשר לעניין זה. התופעה נבעה כשל שני גורמים עיקריים: אופיין של ההגירות הראשונות (ענפים משותפים של כמה משפחות מיוחסות ישבו בפרובאנס ובאשכנז); קשרי מסחר הדוקים למדי בין שני המרכזים. אך נושא זה אין עניינו לכאן. בכמה מן הבעיות הקשורות בו דנתי במאמרי "הגירת יהודים אל גרמניה והתיישבותם בה במאות ט-יא", בקובץ הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 109-128; וכן בהרצאתי בקונגרס השמיני למדעי היהדות.

44. S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Vol. II, Berkely-Los Angeles, 1971, pp. 169-170, 323-325.

45. שם, עמ' 169.

הקהילה כולה, אשר מבחינה עקרונית היתה היא, כאמור, בעלת הסמכות העליונה. נשתמרה בזאת התפיסה המקראית "ושפטו העדה"⁴⁶.

הנחה אחרונה זו סבירה היא. תפיסה זו היתה מקובלת מבחינה עקרונית גם במרכזים יהודיים אחרים. לא בכדי מכונה לעתים גם בית־הדין במונח "קהל" בסתם. עם זאת, בדיקת אותם מקורות מן הגניזה המתייחסים לקובלנות בבית־הכנסת המוזכרים על־ידי גויטיין מלמדת, כי מדובר בהם על מסירת מודעה ("ההכרזה" התלמודית). בקשת סיוע וסעד והפניית תלונות אל הציבור⁴⁷, אך אין לקשור מקורות אלה בהכרח אל עיכוב התפילה. חוץ מאשר במקור אחד, אין בהם דיבור מפורש על כיטול התפילה או עיכובה. כבר רמזתי לעיל, כי לדעתי יש לחלק בין השניים. בית־הכנסת שימש בכל תפוצות ישראל — למעט בבל⁴⁸ — כמקום העיקרי, ולעתים המקום היחיד, לפעולות הציבור. בו נחכנסו לדרון כבעיות משותפות לכלל הציבור: בחירת הנהגה, סדרי הקהילה, תקנות מיוחדות, הטלת חרם לרבות חרם סתם. ובעיות אחרות שהזמן גרמן. לעתים הועלו גם בעיות של הפרט שלא מצאו את פתרונן בפני פורום זה. אכן, היה בכך למעשה מעין כירור משפטי בפני כלל הציבור, ויש לכך חשיבות מרובה בבחינת סמכויותיו ודרכי הארגון הציבורי (נושא דיונו המקיף של גויטיין שם), אך אין לקשור זאת בהכרח עם פגיעה בסדרי התפילה. הוכחה ברורה לכך בעובדה שגם גאוני בבל, אשר כאמור לא הכירו במוסד עיכוב התפילה, תיארו מציאות דומה. כן הוא גם במקורות שהגיעונו ממקומות שונים אחרים ומתקופות שונות⁴⁹.

⁴⁶ "The elders were but representatives of the community, which, in principle, was the supreme judge. The biblical concept, 'the people shall judge' (Numbers 35:24) was still very much alive" — *ibid.*, p. 323.

⁴⁷ השווה הכרייתא בבא מציעא כח ע"ב: "ח"ד בראשונה כל מי שמצא אבידה היה מכריז עליה שלשה רגלים ואחר רגל אחרון שכעת ימים... משחרב בית המקדש שיכנה במהרה בימינו, התקינו שיהיו מכריזים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות". וראה המובא לעיל ממשנת שבועות.

⁴⁸ גם בבבל הוא תפס מקום רב־ערך בפעולות הציבור. אך, כאמור, היה כוח הציבור בבבל מצומצם יותר מאשר במרכזים אחרים של התפוצה היהודית. נוסף על בית ראש־הגולה והישיבות יש למנות החל במאה התשיעית את בתיהם של הנקאים היהודים הגדולים כמקום שבו נעשתה פעילות ציבורית. השווה, למשל, דבריו של ר' נתן הבבלי: "כך הוא הדבר אם הסכימו [ה] דעת הקהל למנותו מתקבצין שני ראשי הישיבות עם בני ישיבתו עם כל ראשי הקהל והזקנים בבית אדם גדול שבבבל מגדולי הדור, כגון נטירא וכירצא בו. וזה שמחכמים בכיתו מתכבד דבר ויש לו שבת גדול בו וכבודו מתעצם כהקבץ הגדולים והזקנים בביתו" — סיפור ר' נתן הבבלי (הע' 35 לעיל), עמ' 83.

⁴⁹ עשרות דוגמאות הובאו במפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, המפתח ההיסטורי, מ' אלון (עורך). ירושלים, תשמ"א, במדור: בית־הכנסת. ראה גם האירוע המתואר בבית־הכנסת של קהילת טרוויש במחצית הראשונה של המאה האחת־עשרה, כל־בו, ס' קמב. וכלא רבים נוספים. בדומה לאירועים המתוארים כאן בכתבי הגניזה מצויים במקורות אלה גם עדויות על בקשת עזרה מן הקהל בשעת התפילה. כך, למשל, נאמר בשאלה שהופנתה אל הריטב"א: "והנה... בא לבית הכנסת בשעת התפילה במעמד הקהל וחלה משמו ובשם הכבודה אחותו אשת הנכבד הנו' לעשות צדקה וחסד עם שלמה הנו' להסיר מעליו גזרת התקנה, ונשא ונתנו בדבר" — שו"ת הריטב"א, מהדורת קאפח, ירושלים, תשי"ט, ס' סז. השווה גם המקור שפרסם גולב בתוך *Journal Asiatique*, 32 (1973), p. 50. על ההכרזה וההשוואה בבית־הכנסת בתקופת הגאונים בבבל, ראה, למשל: תשובת רב האי הנזכרת להלן (הע' 51): המקורות השונים שכוונו באוצר הגאונים לכתובות, חלק התשובות, עמ' 293-295, וכלא רבים נוספים בכל המרכזים ובכל התקופות. על מקומו של בית־הכנסת בחיי הקהילה ראה גם: ש"ד גויטיין, "ההתמודדות בין בית הכנסת לבין הקהילה", ספר היוכל לחי' שירמן, קובץ מתקרים, ירושלים, תשל"ז, עמ' 69-77. חשיבות מיוחדת לדברים שכתשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת י' מילר, ברלין, תרמ"ח, סימן רכ (תשובת ר' משולם בר' קלונימוס?), ואצל י' מאן, *The Jews in Egypt etc.*, Vol. II, Oxford, 1922, p. 184.

חשיבות מיוחדת יש בדיון זה לשניים מן המקורות שציין להם גויטיין (וכבר ייחד הוא עצמו בדבריו שם שני מקורות אלה. במקורם הם כתובים בערבית באותיות עבריות). הראשון פורסם בינתיים על־ידי במקום אחר:

דברי החותמים על מסמך זה מן הנאספים בשבת "שמעו" כניסת הירושלמיים לשם תפילה. בשעת הוצאת ספר התורה קם אלעזר הלוי (?) בר שמואל המגרי וצעק לעזרה [י'אסתגאח"] בנוכחות הקהל ובנוכחות בית דין... וכך אמר בעמדו על הבימה: "המוני ישראל, הקשיבו. אני נתיסרתי בדברים רעים ונאמרו בשמי דברים, שלא יתכן שאדם בעולם יבטאם, והוא שנאמר עלי שקיללתי מי שאינו מותר [ראוין] לקללו, כוונתי, אדונינו שלמה ראש הישיבה גאון יעקב... ועתה, ישראל, מגונה עלי הדבר, ונאמר בשמי מה שקיללתי חלילה לי מעשות כדבר הזה. העירו עלי, המוני ישראל, שכל מה שיתאמת נגדי בפני בית דין... ויצא ממנו הדין, כפי שה' גזר. ולו נגזר עלי שאיהרג, פשטתי צווארי לזה. ואינו מותר לשום אדם, הוי המוני ישראל, להעיד נגדי אלא בפני בית דין, לאחר שנבוא כולנו לפניו, ויעידוני בפני. וכאשר שמענו דבריו והתמרמרותו, הודינו לו על פעולתו זו ועל דבריו. אך מן הזמן שאלעזר קבל בפני הציבור עד זמננו זה לא הגיש אותו אדם אל בית דין ולא העיד נגדו אחד בפני בית דין⁵⁰.

שלוש פעמים נזכר במסמך זה, במקורו הערבי, המונח "אסתגאח" המציין את הקבילה בפני הציבור. הקבילה אף היתה בתפילת השבת בשעת הוצאת ספר תורה (כלומר, לפנינו עיכוב הקריאה) בנוכחות הקהל ("בחצרת אלקהל"). במקור זה נזכרו, למעשה, שתי קבילות של אותו ר' אלעזר. אף־על־פי־כן, אין בו, לדעתי, עדות על עיכוב תפילה במונח המקובל. אין כאן פנייה אל הקהל שניקוט אמצעים משפטיים מתאימים נגד כעל ריבו המסרב לירד עמו לדין, אלא מסירת הודעה לציבור, שכל מי ששמע מפיו של הקובל דבר קללה כלפי הגאון הארץ־ישראלי, שיבוא לבית־הדין ויעיד נגדו בנוכחותו. אם לא ייעשה כן תהא זו הוכחה, כי האשמה שהועלתה נגדו היתה אשמת שווא. לא בכדי מצוין במסמך זה כי אותה קבילה בבית־הכנסת היתה בנוכחות הדיין, כי הודו לר' אלעזר על הודעתו ודבריו, וכי איש לא בא להעיד נגדו בנוכחותו בבית־הדין.

למעשה, דומה קבילה זו ל"הכרזה" או הטלת "חרם סתם", שנעשו משכבר הימים לעתים קרובות בבית־הכנסת. אף בבבל, שבה מצינו, כאמור, כי לא סיגלו את עיכוב התפילה, נהגו בדומה. נסתפק כאן בהבאת ראיה ברורה אחת מדבריו של רב האי גאון. השואל, כאשר תיאר אותה שבועה שנעשתה בזמן התפילה בבית־הכנסת, אף נזקק למונח "עיכוב תפילה":

שאלתם כשמחייב אדם [שבועה] לחבירו באיזה עת משיעו. עד השתא כדמכניפין צבורא בשני ובחמישי כשתחזור ס"ת לתוכה, אותו העת מעכבין בעלי דינין ואומרים בזה העת ישבע לו, והן נמנעין מלישבע בפני צבור, ועלינו מזה טורח גדול ועכוב התפילה. וראינו לאדוננו רב צמח גאון ז"ל: אשה שאמרה השביעוני על כתובתי, מנדין בפניה והיא נשואה ס"ת בצבור, אחוריה לארון ופניה כלפי העם... יורנו אדוננו הגאון יחי לעד שורת הדין בזה ואיך המנהג בישיבה הקדושה ודברי השבועה שמחרים החזן בפניו...

תשובה: מנהגנו לכתחילה להשביע את מי שהוא חייב שבועה לפני צבור, אחר שהצבור מסיימן את התפילה. ונוח להם שיהיה שני וחמישי שאין צריכין לטלטל את ס"ת

⁵⁰ ש"ד גויטיין, היישוב בארץ־ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים, תשמ"מ, עמ' 112-113.

ולהוציאו... אבל כל איש מנהגנו לכתחילה להשביעו בצבור. ואין לאדם להמנע ולישבע בצבור. אם לא יודמן להשביעו בשעת סיום התפילה.⁵¹

קשה לקבוע בבירור אם כוונתו של רב האי גאון היא שלא יחזירו ספר התורה להיכל לאחר סיום הקריאה, אלא ישאירוהו על הבימה עד סופה ואז תהא ההשבעה, או שתיערך ההשבעה מיד לאחר סיום הקריאה. על כל פנים, האירוע בבית הכנסת בישיבות ככל בסוף התפילה או לקראת סופה מפורש במקור זה.

כלום ניתן לתאר אירועים אלה — בדברי השואל ובדברי המשיב גם יחד — כעיכוב תפילה ממש, אף שמונח זה נזכר בשאלה? היו אלה פעולות שנעשו בפני הציבור, שהביאו אמנם להפסקה זמנית של התפילה — ומבחינות מסוימות ובאופן חלקי יש באירוע זה, כפי שהוא מתואר במקורות הגניזה, עדות על מקום נרחב למדי שניתן לציבור בסדרי ההנהגה — אך למעשה לא בוטלה התפילה, עד שתינקט פעולה מסוימת לטובת הקובל. כאמור, זאת היא ההבחנה העיקרית בין שני סוגים אלה של קבילות שנעשו בבית הכנסת.

חשוב יותר לנושא דיונו המקור השני מן הגניזה — שאף הוא כתוב במקורו בערבית — אלא שהפרטים הממשיים המצויים בו לעניינו מעטים, ואין בהם כדי לקבוע בבירור אם לפנינו עדות ברורה על עיכוב התפילה כבר במאה האחת-עשרה.

תובע החורש כי בעל-דינו יברח ויתחמק מלירד עמו לדין, מאיים עליו באיום כפול: הגשת תלונה אל השלטונות והפסקת הקריאה בבית הכנסת: "אנעל את ההיכל [ארון הקודש] ולא אפתחו עד שישלח אדוננו ה'רייס' שליח-שוטר אחריך".⁵²

האם לפנינו איים ממשי בעיכוב הקריאה? מן הלשון משמע לכאורה כן. אך נותרו עדיין שני ספקות: ההיה זה מנהג מוסכם ומקובל? ומהו זמנו של מקור זה?⁵³ על כל פנים, לו היה עיכוב התפילה במשמעותו הרגילה ממוסד, מקובל ורגיל בקהילות מצרים בכללן כבר במאה האחת-עשרה, קשה להניח שלא היינו מוצאים את עקבותיו בספרות ההלכתית של אותם ימים, ובמיוחד בספרות השו"ת הענפה של הרמב"ם וצאצאיו.⁵⁴

לכאורה ניתן היה להביא סיוע להימצאותו של מנהג זה באחת מארצות האיסלאם מן השאלה שהופנתה אל הגאון הבבלי, הנוכרת לעיל בראשית דברינו כאן, שהרי מפורש בה עניין עיכוב התפילה. אך באמת, זו ראייה לסתור. השואל מבקש לדעת "אם מותר לבר ישראל לעכב את התפילה כשכח". במקום שבו היה עיכוב התפילה בגדר מנהג ממוסד ומקובל משנים הרבה, לא תעלה כלל השאלה אם הדבר מותר. כוחו של מנהג היה באותם ימים גדול ביותר. דווקא במקום שבו לא היה העיכוב מקובל ומוסכם על הכל, אלא בגדר מעשים של יחידים ממורמרים או נסיונות ראשונים להתדיר, היה מקום להעלאת ספק זה. עובדה היא, כי

51. תשובות הגאונים, ליק, תרכ"ד, סי' ט; אוצר הגאונים לכתובות, עמ' 294.

52. "רץ" "שליח-שוטר", במקור הערבי: "רקאץ". ראה מה שכתב על תפקיד זה גויטיין (הע' 44 לעיל), עמ' 370. מס' כתב-יד: ULC, Or. 1080 J 112. פיטוטטט מס' 3087 במכון לתצלומי כתב-יד שליד בית הספרים הלאומי בירושלים.

53. נועצתי בשאלה זו בפרופ' מ' כהן. לדעתו, צורת הכתיבה הולמת את סוף המאה האחת-עשרה ועד התקופה הממלוכית. תודתי נחוזה לו בזאת.

54. כמפתח ההיסטורי לתשובות הרמב"ם, הראב"ם בנו ור"י הנגיד, הוצאת המכון למשפט עברי (הע' 49 לעיל), עמ' 53-55, נמנו 108 אזכורים המתייחסים לבית הכנסת. אף לא אחד מהם קשור בעיכוב תפילה.

בדבריהם של שואלים שנשתמרו במקורות של חכמי אשכנז המתייחסים לעיכוב התפילה — ורבים הם באופן יחסי — שאלה עקרונית זו לא עלתה.

כללו של דבר: עלינו להבחין בין עיכוב תפילה בפועל, כמוסד מוכר ומקובל בארגון הציבורי של הקהילה, ובין מסירת הודעה והכרזה או בקשת עזרה בפני ציבור המתפללים בבית הכנסת. העיכוב במקרים אחרונים אלה היה סמלי בלבד. עם זאת, יש להניח כי יחידים מרי-נפש, אשר ביקשו לשטוח את צרתם בפני הציבור ולהפעיל לחצים על בעלי ריבם, עשו כן בבית הכנסת בלא הסכמת הציבור או מנהיגיו, וזאת במרכזים שונים שבהם ישבו יהודים. כמוסד מקובל בין סדרי הקהל מצאנו מנהג זה לראשונה באשכנז במאות י-יא. בכמה תפוצות אחרות של בית ישראל נשתמרו עדויות על השימוש בו במאות יג-יד, ובמידה פחותה יותר כבר במאה השתים-עשרה. אך גם בתקופה מאוחרת זו הוא לא זכה בהן לאותה תפוצה ומשקל שניתנו לו בקהילות אשכנז. ממקורות הגניזה עולה, כי באופן חלקי החל אולי עיכוב התפילה נוהג במצרים כבר במאה האחת-עשרה, אך קביעה זו מוטלת עדיין בספק רב.

הדעת נותנת, כי הנכונות לסגל מנהג זה ולאמצו הושפעה במידה רבה משכיחות השימוש בו באשכנז. הופעתו בספרד מקבילה לתקופת גידול השפעתה של המורשה התרבותית של יהודי גרמניה וצרפת הצפונית על זו של יהודי ספרד.⁵⁵

*

מדוע צמח ועלה מוסד עיכוב התפילה — עד כדי קבלת לגיטימציה במסגרת הארגון הציבורי היהודי — דווקא בקהילות אשכנז הקדומות? נראה כי הדבר נובע בראש-ובראשונה מאופיה של ההתיישבות היהודית בגרמניה בראשיתה, במאות ט-י. הקהילות שהוקמו היו מעטות, קטנות מאוד באוכלוסייה, ונעדר בהן יסוד מקומי קדום שלו מסורת של סדרי הנהגה. מאידך גיסא, היו מתיישבים אלה בחלקם הגדול בעלי מעמד גבוה באופן יחסי מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית.

דרך היווצרותן של קהילות אלה היתה מיוחדת. ההגירות הראשונות היו קטנות והן כללו כמה סוחרים אמידים ואנשים שנלוו אליהם. סוחרים אלה באו בעידודם ובהסכמתם של השליטים הגרמניים, ובדרך-כלל אף קיבלו כתבי-זכויות מידם. קבוצות קטנות אלה היו הגרעין הבסיסי של הקהילה היהודית המקומית. בימיה של השושלת הסאכסית (919-1024) גדלה אוכלוסייה זו של מהגרים, ונוסדו קהילות חדשות. אך עדיין היה מספרם של היהודים מועט. ברוב הקהילות הוא הורכב ממשפחות מספר ומנה כמה עשרות או מאות יהודים בלבד. על כל אלה הגיעו אלינו ידיעות ממקורות פנימיים וחיצוניים גם יחד.⁵⁶

מיוחד היה היישוב היהודי באשכנז של אותם ימים בייסודו בדרך זו. בקהילות ישראל בספרד היה קיים יסוד מקומי עוד מן התקופה הוויזיגוטית, ואליהן היגרו מאוחר יותר אלפי יהודים מרחבי החליפות המוסלמית ובעיקר מבבל. בעקבות הגירה גדולה זו קמו במאות התשיעית והעשרית קהילות גדולות אף בצפון אפריקה (אוכלוסייתן היתה גדולה לאין ערוך מזו של יהדות גרמניה הקדומה). יהדות מצרים גדלה גם היא בשל הגירה זו, אך בה היה יישוב

55. במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ובראשית המאה השלוש-עשרה. ראה מה שכתב על כך לאחרונה B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Harvard University Press, 1982.

56. ראה מה שכתבתי על תופעה זו ועל המקורות השונים בספרי (הע' 12 לעיל), עמ' 4-9.

יהודי גדול לפני-כן. גם באיטליה היה קיים יסוד מקומי, אשר לו מסורת קדומה בתחומים רבים ואף בסדרי הנהגת הקהילה. באשכנז לא היה, כאמור, יסוד מקומי קודם, ולמעשה נשאה הקהילה המקומית באותם ימים ראשונים אופי של מעין חמולה גדולה אחת או כזו שהורכבה ממשפחות מספר. בשל אופי פמיליארי זה של הקהילות ובשל רצון מנהיגיהן לבסס את קהילותיהם, חיפשו הם דרכים שונות למנוע מעשי עוול, ובמידת האפשר גם תחרות וקנאה בין בני הקהילה. כל זאת אף מעבר למצוי במרכזים יהודיים אחרים באותם ימים. זהו ההסבר גם לצמיחתם של מוסדות וסדרים אחרים בקהילה, ובמיוחד "המעורפיה". אחת הבעיות החמורות שניצבה בפניהם היתה הקושי להביא את הנתבע לדין. מחד גיסא, לא היה כלל בחלק מן הקהילות בית-דין קבוע, ובמיוחד באלה שאוכלוסייתן היתה זעומה. מאידך גיסא, רבים מכני אותן קהילות נעדרו לעתים קרובות ממקומם בשל עיסוקיהם בסחר המקומי והבין-לאומי, מציאות שהקלה על מתחמקים מלייר לדין.

בשל אלה החליטו להתיר את עיכוב התפילה בבית-הכנסת ולהכיר בו כאחד המוסדות בקהילה. היה בכך משום לחץ הן כלפי בני הקהילה למצוא דרך לבידור הטענה והן כלפי הנתבע. קובלנה קולנית במקום קדוש ובנוכחות הציבור כולו, יש בה משום לחץ חברתי בעל עוצמה מרובה.

נימוק שני שסייע לקבלת עיכוב התפילה נובע מהאופי האליטיסטי של חלק מן המשפחות המיוחסות, שבשל המציאות ההתיישבותית שתוארה לעיל, ניתן להן משקל מכריע בעיצוב סדרי הקהילות ובהנהגתן. הן החזיקו בידן לא רק "כתר מלכות" אלא גם "כתר תורה", באשר הן ובניהן שימשו גם כמנהיגים הרוחניים לבני קהילותיהם. לפי מסורתם של חסידי אשכנז, אף שימשו כמה מן החשובים שבין משפחות מנהיגות אלה במאות י-יא גם כנושאי מסורות מיסטיות והצטיינו ברגשות דתיים עזים⁵⁷. לתפילה ולמקום התפילה ייחדו בעבודת הקודש שלהם ובמאוריייהם מקום ראשון במעלה. אחד הגדולים שבין חכמים אלה נהג לטאטא בזקנו את הרצפה שלפני ארון הקודש⁵⁸. הדבר מצא את ביטוי, בין השאר, גם בפיזיותם של חכמים-מנהיגים אלה. "קהילה קדושה", עדת אל הניצבת נקיי-כפיים, זכה וטהורה לפני בוראה, בשטחה תחנוניה לפניו בבית-התפילה היא מן המוטיבים המרכזיים של אותה שירת קודש שנתחברה באותם ימים. אהבה בין איש לרעהו, תחושת שיתוף הגורל ואחדות הלבבות — יסוד חשוב הוא בבניין זה. כך, למשל, חיאר ר' שמעון בן יצחק בן אבון את קהלו המתקבץ בבית-הכנסת לשמחת חתן:

שְׁאֲרִית עִם קְדוֹשׁ הַנוֹעֲדִים הָנָה
מְלֵאֵי מִצְוֹת פְּרָמוֹן מְשָׁאֵם וּמִתְנָם בְּאַמוֹנָה
עֲשִׂים וּמַעֲשִׂים בְּיִרְאָה שְׂרִי לְהֶאֱמִנָה
וְחֻרְדִּים בְּכָל-דְּבַר מִצְוָה לְהִזְדַּמְנָה
נִקְרָאִים בְּנֵי אֱלֹהֵי וְנִכְתָּרִים לֹא לְמָנָה
בָּאִים לְבֵית הַתְּפִלָּה לְהַפִּיל תְּחִנָּה⁵⁹.

השאיפה היתה להידמות לצבא המרום המקלט ומרומם לאל:

סְכִיכוֹת פֶּסָאוּ יִחַדּוּ פְּצָחִים
שִׁיחַ לְשׁוֹרֵר לֹא יִרְשׁוּ נָצְחִים
עַד יִחַלוּ רַעִים נְאֻחִים
עֲדִימוּ יוֹתִילוּ וְאַחֵר מְשַׁבְּחִים...
פֶּשֶׁר שְׁלוֹם מִתְנַךְ פִּינוֹתָם
פְּנוֹת מְגִיחִים בָּאוּר גִּיהָתָם⁶⁰.

אידיאלים אלה לא היו רק נחלתם של מנהיגי הקהילות באשכנז הקדומה, אלא גם של רבים מבניהן⁶¹.

לא ייפלא אפוא, אם נקטו אף צעד כה קיצוני של מתן רשות להפריע לתפילה, צעד שהיה בו לכאורה משום חילול הדרת הקודש, אך בסופו של דבר יצמצם מעשי העוול ויקטין השנאה בין אדם לחברו. אז תתקבל תפילת העדה כולה ותחנוניה. בצדק העירו כמה מן החוקרים שעסקו בשאלת עיכוב התפילה, כי דברי הנביא ישעיהו (א, טו) מונחים היו בבסיסו של מנהג זה: "ובפרשכם כפיכם אעלים עיני מכם גם כי תרכו תפלה אינני שמע ידיכם דמים מלאו". ראוי לצרף אליהם גם את תוכחתו על יום הצום הנבחר (פרק נח).

שלושה אלה — האופי הפמיליארי של הקהילות, חולשתן באותם ימים ראשונים בקיום סדרי משפט נאותים והאידיאל של "קהילה קדושה" — הם-הם שהביאו יחדיו לצמיחתו ולעלייתו של עיכוב התפילה באשכנז הקדומה. עם גידולן של הקהילות ועם ביסוס סדריהן המשפטיים קטנה החיוניות של מוסד זה. מאידך גיסא, גדל מספרם של הקובלים, ובחקנות שונות ניסו לצמצם את מידת השימוש במנהג זה. כאמור, מיוחסת תקנה מעין זו כבר לרבנו גרשום מאור הגולה.

ההכבדה מקורה בשניים. בראש-ובראשונה, ההפרעה לתפילה ולעמים אף ביטולה וביטול הקריאה בתורה. יחד עם זאת הכבידה עד מאוד תחושת הכזיון בפני הסביבה הנכרית, אשר מנהג זה היה זר לה⁶². ואל יהא נימוק זה קל בעינינו. בחליפות המוסלמית, וביתר שאת

59. הברמן (הע' 31 לעיל), עמ' קפו.

60. שם, עמ' קפט-קצ.

61. עם זאת, יש להזהר מהגזמה ולתאר חברה זו כולה באור אידילי שאין לו אחיזה במציאות. ראה מאמרי "עבריינים ואלמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה" (הע' 30 לעיל), עמ' 135-152.

62. נשתמר, אמנם, אנקדוטות שונות על אירועים דומים בנצרות ובאיסלאם. אנשים מרי-נפש הנפילים לפני חליפים, אכירים ושליטים אחרים, ומעכבים אותם בדרכם עד שיאזינו לקובלתם. פרופ' מ' גיל מסר לי, כי אצל אלצולי מסופר, כי השריפים ההאשמים שהיו במצוקה כלכלית בשל עיכוב הקצבאות, מנעו את

57. ראה מאמרי "ייחוס משפחה ומקומו בחברה היהודית באשכנז הקדומה". פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר יובל ל' כץ, ירושלים, תש"מ, עמ' ט-כג. על המסורות המיסטיות ומקורן ראה: י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 13-19.

58. "אהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך — בכל עמקי מחשבותך... כי רבינו יעקב ברכי יקר יניחו עזן היה מכבד בזקנו לפני ארון הקודש" — ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סי' תתקצא. אמנם צונץ הטיל ספק במסורת זאת (תולדות רש"י, מהדורת בלוק, וארשה, תרכ"ב, עמ' כ), אך אין כל אפשרות להסכים עמו. ראה בספרי (הע' 12 לעיל), עמ' 246. ר' יעקב ברי יקר הוא רבו המובהק של רש"י.

באירופה הנוצרית, קיימת היתה תחרות בין בני האמונות המונותאיסטיות על מידת הדבקות וההחמרה בקיום מצוות הדת. דבקות ונאמנות עד כדי נכונות להקרבת הנפש אף נתפסו כעדות לאמיתתה של אותה אמונה⁶³. בהקמת שערורייה בבית הכנסת ובכישול התפילה — בדרך כלל בשל נימוקים חומריים! — היה משום חילול השם, חטא שתואר כבר במשנה אבות כחמור ביותר. בני מכיר, שפעלו בשליש האחרון של המאה האחת-עשרה, מספרים על מעשהו של אחד מחכמי המובהקים של אשכנז באמצע אותה מאה, וכו באה דאגה זו לידי ביטוי ברור:

ועוד בוורמיישא שכר ר' שמואל בר' דוד את הגוים בקיבולת ונתעסקו בחול במלאכתו, ובשבת עשו חוץ לעיר שתי אבנים משקוף ומזוזות. ולמח' [ולמחרת] קירש השם לעיני הגוים וכיתת אות' האבנים שאבני גיר מנופצות לא יצלו עוד בבנין. ואישורו הכל וברכוהו⁶⁴.

אין זה מקרה כי חסידי אשכנז, שהיו רגישים ביותר לעניין קידוש השם וחילול השם, לא ראו בעין טובה את עיכוב התפילה:

כשקובלים בבית הכנסת ומעכבים תפלה מוטב לו לאדם שישב בבית לעסוק בתורה. אם רואה שחפצים לסגור בית הכנסת, מוטב לו לאדם שיתפלל קודם הצבור מנחה כי שמא יעכבו יותר. אבל אחד מראשי הקהל... לפי שדבריו נשמעין וימחה ביד המעכבים תפלה... וכל המונע ספר תורה מלהכנס, וכזה רוצה לדחוק את הקהל שיעשו חפצו, והטובים אומרים שלא כדן אתה עושה, עתידה תורה שתצוק עליו איש פלוני אל יבא אל מקומו לשלום, כך מכריזין עליו על נשמתו. ואם המעכב תפילה והטובים אומרים שלא כדן אתה עושה כשהצדיקים משתתפים ומתפללים לעתיד לא יהיה ביניהם⁶⁵.

רק במקום ש"כל דאלים גבר" מותר לאדם לקבול, אך גם אז המעשה כשלעצמו חמור עד מאוד, אלא שהחטא והעונש יפלו על האלם שהביא לעיכוב התפילה: "כיון שעכבתי תפילת תורה על ידך, יהא העון עליך"⁶⁶.

עוד במאה השש-עשרה ראה ר' אפרים מלנצ'ין את ירידת כבודה של הדת היהודית כאחת התוצאות החמורות ביותר של עיכוב התפילה:

ועל כולם המנהג הרע הנהוג בעניני עיכוב התפילה שקורין קלאמן אין הפה יכול לדבר כמה גדול עון פלילי זה. למי הוא מעכב? אינו מעכב כי אם לבורא עולם ית' לבלתי תח לו שבחו עד אשר יעשו לו מבוקשו, כי נשמע קול צוחה מבית הכנסת בין הצדדים המתקוטטים יחד. וכזה היינו חרפה לשכינינו לעג וקלס לגוים אשר סביבותינו, אשר מדרכם לילך לבתי כנסיות לראות מה יעשו היהודים בבתי הכנסיות⁶⁷.

האימאם בבאגדאד מלהתפלל, ורק לאחר מאמצים מרובים עלה בידו לחדש את התפילה. אך כל אלה הם מעשים חריגים ולא מנהג מקובל, ומכל-שכן שאין בהם הכרה, לא של המנהיגות ולא של הציבור, באותו מעשה.

ראה לעניין זה בתקופה הנדונה כאן על-ידינו: י' כץ, בין יהודים לגויים, ירושלים, תשכ"א, עמ' 25-34, 97-89.

כשמו של ר' נתן בר' מכיר. כתבי-יד בית הספרים הלאומי בירושלים 4199, דף 508. השווה: סידור ר' שלמה מגרמייזא, מהדורת הרשלר, ירושלים, תשל"ב, עמ' רסא, ושם הע' 56.

ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סי' חסב, עמ' 132.

שם, סי' תתקמד, עמ' 331.

עמודי שש, פראג, שע"ז, עמוד העבודה. בהמשך דבריו הוא מביא נימוק ציני לעובדה שמנהיגי הקהילות נמנעו מלבטל "מנהג רע ומר זה". זאת בגלל "אהבת הנצח" שביניהם! הנאה ממחלוקות ומדנים. שבהם

במרוצת הדורות אירע לו למוסד עיכוב התפילה את שאירע למוסדות דומים אחרים. ככל שגדל השימוש בו ותופעת הקבילה בבית הכנסת היתה לעניין שבשגרה ("אשר נקלה יעשו בעדתינו ויסגרו הכנסיות בעתות התפילה לפעמים על הכל"), נחלש כוח השפעתו. בשל כך עברו הקובלים בהדרגה — עוד בדורות קדומים באופן יחסי — מעיכוב התפילה לעיכוב הקריאה בתורה, וממנו לסגירת בית הכנסת, כדי להגדיל רושם המעשה. אך מטבע הדברים איבד מוסד זה מן הייחוד שהיה לו בימים ראשונים.

מדוע, עם שינוי הזמנים והנסיבות ההיסטוריות, יצאו חכמים בתקנות מיוחדות לצמצם את מידת השימוש בעיכוב התפילה ולא באו לבטלו כליל? נראה, כי שני גורמים עיקריים הביאו לכך. היחס המקודש למנהגיהם של ראשונים⁶⁸ וחיוניות השימוש בעיכוב התפילה כמלחמה בפרנסים ובבעלי-בתים אלמים, שכוחם עלה בהדרגה בחברה היהודית באשכנז ומחוצה לה בד בבד עם ירידת כוחם של חכמים. זאת במיוחד לאחר אימי המוות השחור (1348)⁶⁹. חקפים ואלמים אלה ניצלו לרעה את מעמדם, ולעמים אף הטילו את חתיתם על בית-הדין המקומי. עיכוב התפילה נותר כלי המלחמה היעיל ביותר נגדם. אף חסידי אשכנז — אשר, כאמור, התנגדו בחריפות יחירה לעיכוב התפילה — היו מודעים לזאת:

אחד היה מתגאה על הציבור והיה אומר: אני מדבר למלך ולשרים וראוי לכם לקבל דברים שלי. וכשהיה דין קרובו או דין אוהבו, לא היו הקהל יכולין לפניו, כי עוזריו רבים. וכשהיו הציבור רוצים לדחוק התובעים בחרם ובנידוי לא היו יכולים מפניו, והיו עיכובי תפילות. כשהיו הציבור צריכים לדבר לפני השרים, אמ': אינכם חפצים להטות את הדין, תלכו אחם ותדברו אתם אל השרים. עד שנתן חייתו על ידאי שמים⁷⁰.

בין הקובלים שם עליו ומעכבי התפילות היו גם חסידים "יראי שמים". ולמשנה ציבורית זו הטיפו במפורש: "וכל זה כשיש לאל ידם של טובים, אבל במקום שכל דאלים גבר, יעכב תפלה עד שיעשה רצונו"⁷¹.

הערה לאחר ההגהה

בינתיים הודיעני בטובו פרופ' ש"ד גויטיין, כי באלכסנדריה חיו שני זוגות אנשים שנקראו אבו אל-מכראם בן בקא ורובנו אלעזר (שניהם נזכרים באיגרת הנזכרת לעיל ליד הערה 52). הזוג הראשון חי באמצע המאה השש-עשרה, והזוג השני — שני דורות מאוחר יותר. כלומר, אותה איגרת מאוחרת מן המאה האחת-עשרה. בכך יש סיוע נוסף להנחתנו, כי השימוש בעיכוב התפילה במצרים במאות י-יא לא הגיע לדרגה שאנו מוצאים באותה עת באשכנז.

"יד השרים והסגנים היתה במעל זה ראשונה". "קלאמן" מקורו בפועל הרומי clamo — צעק, קבל. ראה הערת יונבין המובאת אצל אסף, בתי הדין (הע' 1 לעיל), עמ' 28.

68. בספר מעשה הגאונים מסופר, כי ר' נתן בר' מכיר כעס על שואל בשל עצם הנסיון לבדוק את טעמו של מנהג: "והוכיחו בתוכחות מה צריך לבדוק לו על מנהג קהילות קדושות מימי קדושים" — מהדורת א' עפשטיין, ברלין, תר"ע, עמ' 55. וכאלה רבים נוספים. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית, ירושלים, תשמ"מ, מפתחות, עמ' 791; וראה הע' 23 לעיל.

69. ראה: ח"ה כ"ר-ששון, הגות והנהגה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 256-257; ש' שפיצר, "הרבנות והרבנים בדרום גרמניה ואוסטריה בראשית המאה ה-15", בר-אילן, ז-ח (תשל"ו), עמ' 265; ובמיוחד מ' כריאר, "מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה ה-17", ציון, מא (תשל"ו), עמ' 47-67.

70. ספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, סי' תתקמד, עמ' 330-331. והשווה שם היציאה כנגד פרנסים משתררים בס' תתקלט-תתקמז.

71. שם, סי' תתקמז.

MILET

EVERYMAN'S UNIVERSITY STUDIES
IN JEWISH HISTORY AND CULTURE

I

EDITORS

Shmuel Ettinger Yitzhak D. Gilat Shmuel Safrai

Everyman's University
Tel-Aviv, 1983